

Slobodan Divjak

Pomeranje idejno-vrednosnih orijentacija naše intelektualne elite

Od marksizma do kapitalizma i liberalizma

(uvodno izlaganje na okruglom stolu Kruševačke filozofsko-književne škole održane od 2. do 4. juna)

Naša intelektualna elita je u periodu vladavine socijalizma bila uglavnom marksistički orijentisana, što je i prirodno, ima li se u vidu tadašnji domaći, ali i svetski kontekst u kojem su leve ideje bile veoma atraktivne. Moja namera nije da prikažem duhovnu evoluciju ove elite, tj. njene razvojne faze od završetka Drugog svetskog rata naovamo, niti da iznesem tipologiju različitih struja koje su postojale unutar te globalne marksističke orijentacije. Moja namera je da se prvo usredsredim na najbolju tendenciju unutar takve elite, posmatrano iz perspektive tadašnjeg konteksta, na onu koja je zastupala tzv. antidogmatski, stvaralački, kritički marksizam, jer je ona, kao najača varijanta marksizma, najpogodnija za prikaz intelektualnih ograničenja te i takve elite čiji sam simpatizer i sam nekada bio.

Osnovno obeležje antidogmatske komunističke levice bila je usmerenost na kritiku tadašnjeg fakticiteta sa stanovišta revolucionarnih ideala izvornog, autentičnog marksizma. Njenom delatnošću se počeo, i u tome se ogledao njen tadašnji značaj, formirati samostalni politički subjekat kritički okrenut prema ondašnjem političkom establišmentu i apologetskoj intelegenciji. S jedne strane, pomenuti intelektualni sloj doprinosa je preciznijoj i adekvatnijoj interpretaciji osnovnih marksističkih pojmova i krajnjih ciljeva na marksizmu utemeljene socijalističke revolucije: nerobni oblik proizvodnje, društveno vlasništvo, neposredna demokratija, revolucionarni *praksis* itd. S druge strane, on je podrivao dotadašnju idiličnu sliku socijalističke stvarnosti.

No, ograničenja kritičara o kojima je reč proizlazila su iz činjenice da su oni samome stanovištu sa kojeg se vršila kritika – marksističkim idealima – pristupali manje-više kao nečemu što je neproblematično, samorazumljivo, neupitno. Mnogi problemi i krize kojima je bila ophrvana socijalistička realnost bili su tumačeni kao rezultat izneveravanja izvornih revolucionarnih ideala. Naime, u toj fazi još se nije postavljalo pitanje: ne izneveravaju li se ovi ideali upravo zato što su neostvarivi, tj. utopistički, jer je u to vreme dominirala još nepomućena vera u to da je sa izvornim revolucionarnim konceptima sve u redu – jedini problem video se u tome što su se na putu njihove realizacije našle prepreke koje su se na svetskom planu očitovale u kolaboracionističkom i kompromiserskom duhu socijaldemokratije a u socijalističkim zemljama pak u represivnoj totalitarnoj logici njihovog političkog establišmenta. Stoga je u to vreme glavna meta kritike bio raskorak između normativnog i stvarnog. Drugim rečima, nije se još privela k svesti činjenica da je taj raskorak između ideala i stvarnosti, između zadatog i datog, neotklonjiv, iz prostog razloga što su prepreke koje su stajale na putu ostvarivanja izvornih revolucionarnih konceptata bile njima, tim konceptima, imanentne prepreke.

Usled ovoga je antidogmatski marksizam bio opterećen moralizmom, tj. viškom morala. Jer je on čoveka suočavao sa zahtevima, koji su, u principu, nespojivi sa njegovom prirodom, te bi svaki pokušaj njihove

realizacije iziskivao primenu "viška represije", nasilje nad čovekovom prirodom što bi nužno vodilo izdaji revolucionarnih ideala. Što bi se više nastojalo da se ovi poslednji ostvare, to bi u sve većoj meri dolazilo do odstupanja od njih.

Moralizam antidogmatskog marksizma (marksističkog humanizma) dolazio je najviše do izražaja u projektu radikalnog preobražaja ljudske prirode, stvaranja Novog Čoveka. Novi čovek izvodio je auru svoje filozofske superiornosti iz hipostaziranih pojmova samostvaranja, tj. samoodređenja čoveka sa stanovišta kojih je radikalno kritikovana hrišćanska ontologija i antropologija, kao i tržišna ideologija kao ideologija navodne apoteoze slepih, anarhističkih snaga koje izmiču ljudskoj kontroli. Ne priznajući bilo kakve barijere koje mu nameće priroda (bilo spoljašnja bilo unutrašnja), Novi čovek je trebalo da uzme svoju sudbinu u svoje ruke, realizujući na taj način komunistički ideal jednostavne homogene zajednice u kojoj postoji neposredni identitet između onih koji vladaju i onih kojima se vlada, u kojoj je uspostavljena potpuna svesna kontrola nad čitavom društvenom reprodukcijom. Komunistički koncept Novog čoveka je koncept subjekta koji zahteva transparentne odnose ne samo prema spoljašnjoj prirodi već i unutar društva. Upravo je to razlog zahteva za radikalnom suspenzijom robne proizvodnje - jer je jedino s onu stranu nepredvidljivih čudi otuđenih tržišnih sila moguće uspostaviti društvo neposredno udruženih proizvođača (jedan za sve, svi za jednoga), u stvari ujedinjenu zajednicu kao samo-kontrolišućeg subjekta. Postavljajući novog čoveka u poziciju onoga koji može svesno kontrolisati totalitet društvenih odnosa, komunistički projekat je u stvari, postavio čoveka u položaj Boga zato što apsolutni subjekt društvenog procesa ili istorije može biti jedino Bog kao *causa sui*; dakle, neko ko je u stanju da prevlada kako spoljašnje prepreke (istorijska ograničenja) tako i unutrašnje slabosti (agresivnost, samoo interes, zavist, sklonost zlu i lažima itd.). Na taj način je hrišćanskom antropološkom pesimizmu, zajedno sa njegovim učenjem o grešnosti i nesavršenosti ljudske prirode, suprotstavljena sekularizovana teologija - antropocentrični pogled na svet i čoveka u čijem središtu je deifikacija ljudskih kreativnih moći.

Prirodno je da takav radikalni koncept čoveka i sveta kao koncept revolucionarnog dovodenja u pitanje fundamentalnih struktura postojećeg građanskog sveta - iznad svega prava i novca kao konstitutivnih principa modernog doba - nije mogao naći oslonac u običnoj, normalnoj percepciji vremena: objektivno-istorijski tok bilo je nužno uvek iznova ubrzavati stalnim intervencijama tzv. subjektivnih snaga, tj. permanentnom revolucijom, kako bi se, ako ne preskočile, ono bar korenito skratile "prirodne faze" razvoja čovečanstva. Permanentna revolucija kao stalno menjanje ne samo spoljašnjih pretpostavki i uslova ljudske egzistencije već i kao stalni moralno-politički pritisak na intelektualno-emotivnu sferu čoveka - ovladavanje čovekom iznutra, njegovom mišlju i osećanjima - implicirala je dihotomnu podelu života na Istoriju kao svet uzvišenih i velikih činova i svakidašnjicu kao svet prizemnog, kalkulativnog, filistarskog duha. U stvari, u permanentnoj revoluciji sadržana je ideja uzidizanja svakidašnjice kao običnog, profanog pragmatičnog i ponovljivog života na nivo večite Istorije u kojoj se ljudska egzistencija može iskazati samo u terminima izuzetnog, prazničkog, entuzijastičkog, neponovljivog. Tretirajući sebe kao inkarnaciju herojskog moralizma čija snaga proizlazi iz znanja o budućnosti koja je već počela, marksistički antidogmatizam je

sebi pribavio oreol misionarske inteligencije koja poziva na Veliko Odbijanje "života u laži" u ime ostvarivog "života u istini". Priklon hipostazi utopijskog bio je jednim delom i eho tadašnjeg studentskog talasa koji je, za razliku od našeg, nastao u okrilju "društva izobilja". Stratezi "nove levice" smatrali su da dinamika razvoja proizvodnih snaga modernog građanskog sveta lišava utopiju njenog irealnog sadržaja i pribavlja joj uporište u samom istorijskom toku - stvar je, po njima, bila samo u tome da se utopijske potencije koje su dremale unutar samoga postojećeg sveta deblokiraju pobunom protiv vladajućeg establišmenta koji je navodno mobilisao brutalne snage "zakona i poretka" u cilju odbrane kvazidemokratije u orvelijanskom svetu.

Krećući se unutar predočenog horizonta, naša marksistička humanistička inteligencija nije se mogla domoći uvida u poslednje temelje na kojima počiva reprodukcija autortarne socijalističke prakse i privredne neefikasnosti: odsustvo vlasničko-tržišnih odnosa, parlamentarnog sistema, pravne države. Stoga iza njenih zahteva za građanskim pravima i slobodom štampe, ma koliko oni bili iskreni - nije stajala (niti je u to vreme to mogla) svest o institucionalnim pretpostavkama koje bi mogle obezbediti ostvarenje ovih njenih zahteva. Ipak, ona je samim svojim ovakvim delanjem davala snažne podsticaje pluralizaciji naše javne scene doprinoseći tako embrionalnom razvoju naše kritičke javnosti. I što je još važnije, ukazujući na rascep koji je postojao između *datog i zadanog*, ona je je pripremala teren za radikalno preispitivanje *zadatoga*, tj. normi, ideala, krajnjih ciljeva revolucije, i time za korenitu promenu perspektive, tj. kategorijalno-analitičke optike iz koje će se sagledavati kriza tadašnje stvarnosti.

I zaista, u toku menjanja svetskog konteksta (ovde se pre svega misli na radikalnu krizu socijalističkih režima i početak njihovog pada), znatan deo inteligencije o kojoj je reč okrenuo se temeljnom preispitivanju pretpostavki i krajnjih ciljeva socijalističkog procesa zahvaljući čemu nastaje *preorijentacija, promena idejne perspektive* te inteligencije. Počelo je otvaranje prema onim kategorijama koje su ranije tretirane kao nešto što se, u krajnjoj liniji, mora radikalno prevladati: umesto neposredne demokratije promovisana je posredna parlamentarna demokratija, umesto nesvojine, koja, budući da joj nije svojstven princip isključivanja drugoga, nije ni bila pravna kategorija, zahtevano je uvođenje različitih modaliteta privatnog i državnog vlasništva, umesto zahteva za odumiranjem države istican je zahtev za uspostavljanje pravne države itd. Drugim rečima, privodila se k svesti objektivna nemogućnost ostvarenja komunističke utopije. Totalitarizam i kasnije autoritarizam bili su pokušaji da se ta utopija realizuje nasilnim preoblikovanjem ljudske prirode sredstvima ideološke i psihološke prinude: mobilizacijom entuzijazma i straha.

Međutim, relikti ranije ideološke orijentacije i misionarske svesti ostali su. To se ogledalo u potcenjivanju značaja unutar socijalističkih promena u pravcu detotalitarizacije, tj. u precenjivanju uloge vansistemskog moralno-političkog pritiska. Zahvaljujući tome, na samim počecima svog otvorenog delovanja u okviru još postojećeg socijalizma opozicija je sebe predstavljala kao oličenje dobra a celokupnu strukturu socijalističke vlasti kao oličenje zla. S jedne strane, ova dijabolizacija i mitologizacija socijalista kao neprijatelja pomogla je opoziciji da mobilise sve svoje snage i pristalice u borbi za uvođenje višepartijskog sistema. S druge

strane, međutim, takav pristup vodio je zaključku da se komunisti ne mogu realno menjati, da se sve političke pobjede moraju pripisati permanenentnom ideološkom krstaškom ratu i da komunistički reformatori ne zaslužuju bilo kakvo poverenje i uvažavanje. Međutim, tu se gubilo iz vida da sama pojava vansistemske opozicije ne bi bila moguća bez prethodnog dugog procesa unutarsistemske detotalitarizacije.

Ta tendencija radikalne političke konfrontacije sa političkim protivnicima došla je do izražaja i posle 5. oktobra, bar u pojedinim delovima DOS-a čiji su lideri nekada bili levičarske orijentacije. Međutim, to je za posledicu imalo faktičko nepriznavanje logike pluralizma i višepartijskog sistema, po kojoj sve parlamentarne partije treba priznati kao političke subjekte i obezbediti im jednak tretman, bez obzira na njihovu ideološku orijentaciju. U skladu sa bivšom marksističkom usmerenošću, u kojoj su supstancijalističko-vrednosni kriterijumi imali primat nad formalno-proceduralnim, ne mali, vladajući deo ranijeg DOS-a odnosio se prema proceduralizmu i vladavini prava kao prema nečemu što u suštini predstavlja prepreku brzim proevropskim i modernizatorskim reformama. Ne uviđajući fundamentalnu ulogu tzv. "formalne racionalnosti", tj. racionalnosti zasnovane na poštovanju opštevažećih pravila igre, u evropskim modernizatorskim procesima, naši modernizatori su nastojali da u ime evropeizacije blokiraju institucionalizaciju podele vlasti, tj. proces uspostavljanja izvršne, zakonodavne i pravosudne vlasti kao međusobno nezavisnih i međusobno kontrolujućih instanci, radeći tako na nekoj vrsti reaffirmacije ideala jedinstva vlasti, tj. dominacije izvršne vlasti. Bio je to pokušaj istrajavanja, i u novim okolnostima, na političkom voluntarizmu koji, ispoljavajući prezir prema formi, priziva svojevrsnu kombinaciju robespjerovskog jakobinizma i lenjinističkog stavljanja težišta na "subjektivne faktore" kao što su samosvena herojska volja i ideološka motivacija. Kao što je u ranijim revolucionarnim vremenima, nedovoljno analitički rašlanjenim i neoperacionalizovanim pojmovima supstancijalne jednakosti i pravde kao nedodorivim i neosporivim idejama-vodiljama pridavan nadlegalni status i status "uzvišene metafizičke suštine" čiji smisao i vrednost izmiču običnoj neavangardnoj, nedovoljno prosvećenju narodnoj volji, tako je sada rasplnutim i nedovoljno omeđenim pojmovima reformi, modernizacije i evropeizacije počeo da se pripisuje mistifikatorski karakter, karakter nečega što je vrednije i više od vladavine prava i proceduralizma a što je netransparentno najvećem delu nedovoljno prosvećenog biračkog tela. Kao da je tu došao do izražaja žal za "demokratijom bez naroda", za starim vremenima kada su političke elite mogle da arbitrarno postavljaju ciljeve društvenog razvoja i načine njihovog ostvarenja bez ikakvih normativnih i formalno-pravnih ograničenja i bez polaganja računa građanima i njihovoj na izborima izraženoj volji. Razlika se sastojala samo u ideološkom predznaku: ako je ranije bazični cilj bio uspostavljanje sistema neposredne demokratije i neposredno udruženoga rada, sada je, bar na retoričkom planu, bila reč o procesu ostvarivanja privatnovlasničkih i tržišnih odnosa i preokreta na planu kulturnog obrasca srpskog naroda. Međutim, pitanje koje se nameće je: da li se ovi bitno različiti ciljevi mogu postići sličnim načinom vođenja politike: izigrivanjem prava i procedure, tj. davanjem preimućstva principu celishodnosti u odnosu na princip legaliteta. Ako je tačno da se u periodu tranzicije ne može mehanički primenjivati čisti evropski obrazac vladavine, onda je tačno i to da proces evropeizacije ne može biti na delu ukoliko se

ignorišu bazične komponente toga obrasca, proceduralizam, podela vlasti, ograničenost onih koji vladaju pravom itd. Pri svemu tome, zadržana je i ranija sklonost demagoškoj frazeologiji i ornamentici: retko koji intelektualac je otvoreno i bez zazora ukazivao da je cilj tranzicije uspostavljanje kapitalizma, dakako ne onog "divljeg", "bezdušnog", s "neljudskim licem", ali ipak kapitalizma. Radije su korišćeni eufemizmi: moderni svet, građansko društvo, "društvo obilja", tržišno društvo i tome slično.

Ipak, najoštija konfrontacija u postkomunističkom periodu unutar naših bivših, nekada internacionalistički nastrojenih elita (formiranih na osnovu bitno različitih tumačenja marksizma), nastala je u vezi sa tumačenjem pojmova nacije, tradicije i patriotizma. Shematski govoreći, povodom ovih pitanja obrazovale su se tri osnovne tendencije.

Prva, ortodoksno tradicionalistička, nastojala je da uspostavi novi mitološki kult – metafiziku i patos prošlosti – umesto ranijeg kulta revolucije, koji je podsticao samozaborav vlastite tradicije i kulture. Po njenoj interpretaciji, "povratak korenima" ima neposrednu normativnu snagu, zahvaljući čemu treba treba insistirati na reintegraciji kulturno-etničkog i institucionalno-političkog identiteta. Bez obzira na njenu radikalnu antikomunističku retoriku, ta tendencija daje preimućstvo kolektivističkom obrascu ili, još preciznije, unutartribalnoj solidarnosti nad logikom pluralizma, zasnovanoj na racionalnosti formalizovane procedure. Iza te koncepcije stoji zahtev da se prihvate etnocentrička ograničenja ljudskog mišljenja i da se pojam objektivnosti izjednači sa intersubjektivnim konsenzusom koji postoji među članovima konkretne tribalne grupacije. Otuda diskurs toga novog tribalizma mora biti antizapadni diskurs: nema pomirenja između života posvećenog odžavanju i razvijanju zajedničkog dobra jedne posebne sudbinske zajednice, koja svoje korene ima u uzvišenoj vizantiskoj kulturi, i zapadnjačkog atomističkog individualizma koji individualnim pravima daje primat nad zajedničkim dobrom i zajedničkom sudbinom. Nasuprot Svetom Savi, koji je Srbiju video kao most između Istoka i Zapada, za zagovornike pomenute orijentacije nema mosta između u Vizantiji ukorenjene Srbije i iskorenjenog Zapada.

Saobrazno ovakvom pristupu, ortodoksni tradicionalizam sklon je veličanju čistog etničkog poimanja nacije i njemu primerenog shvatanja patriotizma koji insistira na kultu "krvi", "tla", zajedničkog jezika, porekla i održavanja osobene tradicije kao zatvorenog univerzuma. Uz takvo razumevanje nacije i kulturne tradicije kao zatvorenih, statičnih, ekskomunicirajućih, parohijalnih identiteta ide nužno dijabolizacija Drugoga, ksenofobija kao strah od svega onoga što dolazi "s one strane brda", od komunikacije i razmene sa od sebe različitim entitetima. Insistiranje na radikalnoj samosvojnosti i singularitetu, tj. na korenitoj razlici u odnosu na druge nesrodne kulture implicira zahtev za homogenizaciju vlastite kulture koji na planu političkog ima za posledicu uvođenje u igru odnosa prijatelj-neprijatelj: na unutrašnjem planu, neprijatelj je dat u liku ljudi sumnjivog srpskog porekla i kosmopolitske orijentacije, dakle, u liku svega onoga što pretili homogenosti zajednice; na spoljašnjem planu pak neprijatelj se dovodi u vezu sa nesrodničkim kulturama. Jedva da je i potrebno pominjati da se sa ovakvog vrednosnog stanovišta, patriotizam shvata kao borba protiv spoljašnjih uticaja u cilju očuvanja ekskluzivnosti i čistote identiteta vlastitog etnosa i njegove kulture. Iz perspektive romanske tradicije, takve koncepcije nacije i patriotizma mogu se podvesti pod kategoriju *terizma*

(odanost prema "svetoj zemlji" koja uvek podrazumeva njenu natopljenost krvlju), a iz perspektive nemačkog romantizma pod kategoriju *kulture* kao nečega što je suprotstavljeno *civilizaciji* u tom smislu što se ova poslednja predstavlja kao od tla odvajajuća, univerzalizujuća, izveštačena i koruptivna, a ona prva - kultura - kao nešto partikularno, organsko, uvek povezano sa sentimentima i imaginacijom, sa prirodnim snagama krvi i tla.

Druga tendencija - antitradicionalistička - nije se još oslobodila relikata komunističke indoktrinacije po kojoj se tradicija, kao nešto navodno nerefleksivno, iracionalno i otuda statično, i modernost, kao nešto samoraefleksivno, racionalno i razvojno, nalaze u odnosu međusobne suprotnosti. Tretirajući je, dakle, kao nerefleksivnu, antitradicionalistička tendencija osuđuje tradiciju i etnose kao njene nosioce na odumiranje u kontekstu razvoja racionalizujućeg moderniteta unutar kojeg će se razotkriti kvaziprirodni karakter pomenutih entiteta koji su dominirali u premodernom dobu. Međutim, takav pristup protivreći istorijskoj empirijskoj evidenciji koja svedoči o tome da različite tradicije ispoljavaju tvrdokorni vitalitet zahvaljujući svojoj samorefleksivnosti i racionalnosti: one se tokom vremena menjaju, prilagođavaju duhu vremena, zadržavajući pri tom neke svoje bitne prepoznatljive karakteristike.

Da problem sa ovom antitradicionalističkom orijentacijom bude veći, ona se, s jedne strane, predstavlja kao pobornik građansko-liberalnog, neetničkog shvatanja nacije i, s druge strane, kao poklonik savremenog multikulturalnog pokreta. Međutim, savremeni multikulturalizam je kritički raspoložen prema neetničkom pojmu nacije (ne retko i na radikalna način); njemu je, kao takvom, imanentna tendencija rehabilitacije primordijalističkog, tj. kulturno-etničkog shvatanja nacije. Naime, polazni stav multikulturalizma je da će ogromna većina ljudi ispoljavati tendenciju da se vezuje za vlastitu kulturu, te da tu tendenciju treba priznati politički i na osnovu toga nacionalnim, etničkim i kulturnim manjinama dodeliti posebna kulturna i politička prava u cilju održavanja njihovog kulturno-etničkog i nacionalnog identiteta. Iz te perspektive posmatrano, multikulturalizam je ideologija umerenog ili radikalnog preinačenja građansko-liberalne države kao države u kojoj, po definiciji, nema mesta za prava bilo kakvih kulturno-etničkih skupina, već samo za individualna prava koja se stiču ne zavisno već *nezavisno* od kulturno-etničkog pripadništva. Nama, ovde, naravno, nije namera da poreknemo potrebu za postojanjem manjinskih prava na našim prostorima već da ukažemo na činjenicu da je i samo upražnjavanje tih prava pokazatelj da kulturna tradicija i problemi kulturnog identiteta nisu stvar prošlosti već nešto sa čim se suočavaju moderna društva. Stoga je radikalna kritika svakog oblika tradicionalizma ekstremistička i vanistorijska pozicija koja ispušta iz vida da su različite forme neortodoksnog tradicionalizma sastavni momenat modernog pluralizma i da, kao takve, imaju isti stepen legitimnosti kao i različiti oblici njihove kritike. Ekstremistička stanovišta pak, kako ona tradicionalističkog tako i ona antitradicionalističkog usmerenja, predstavljaju latentnu opasnost za vladavinu prava i za parlamentarni politički pluralizam.

I napokon, treća osnovna vrednosna i politička tendencija nastoji da miri ono što je nepomirljivo iz perspektiva prve dve orijentacije: "povratak tradiciji" i integraciju u moderni svet, kulturni i etnički ponos sa ponosom na političku, liberalno-demokratsku kulturu čiji je središnji deo građanin sa

svojim jednakim i univerzalnim pravima kao baza društvene solidarnosti i liberalnog patriotizma kao osećanja pripadništva jedinstvenoj državi kod svih njenih članova bez obzira na njihov konkretni kulturno-etnički identitet. Naznačena tendencija polazi od pretpostavke da su vladavina prava i parlamentarni sistem, ma koliko da su istorijski nastali na Zapadu, kulturno-etnički neutralni, tj. da su spojivi sa različitim vrednosnim i kulturnim tradicijama.

Ona je svesna činjenice da tradicionalni patriotizam (ljubav prema vlastitoj otadžbini, jeziku, vlastitoj kulturi i tradiciji) lako postaje zatočenik koncepcije autarkičnog razvoja kao koncepcije otsecanja od globalnih svetskih procesa, ukoliko nije u sprezi sa tzv. ustavnim patriotizmom, tj. sa ponosom na liberalno-demokratske institucije svoje zemlje koje omogućuju jednaka prava i političke slobode svakome, bez obzira na njegovo kulturno-etničko poreklo. Unutar liberalno-demokratskog pravno-institucionalnog okvira ima mesta za one koji slede Sioranov kosmopolitski moto "Ne ukorenjuj se nigde, ne vezuj se ni za jednu konkretnu zajednicu i kulturu". Ali taj okvir je otvoren i za one koji tradiciju razumevaju kao primarni medij stvaranja, održavanja, kultivisanja i razvoja duhovnog i kulturnog identiteta jednog naroda, kao medij pomoću kojega narodi i njegovi pripadnici stiču osećanje gordosti i dostojanstva. Jer težnja za ukorenjivanjem u vlastitu tradiciju, sama po sebi, ne mora da znači poriv za zatvaranjem, kao što ni odisejada ne mora da implicira samozaborav zavičajnog tla: Odisej se posle velikog puta po svetu ipak vratio kući. Koja će životna koncepcija imati prevagu na nivou društvenog fakticiteta, ona prva ili ova druga, to u liberalno-demokratskoj zemlji u kojoj vlada primat individualnih prava kad je reč o izboru ideološke i kulturne opcije zavisi od stvarne orijentacije građana koja se utvrđuje na slobodnim demokratskim izborima.